

Γουίτμαρς: Θεομαχία

Tim Whitmarsh: *Θεομαχία. Η αθεΐα στον αρχαίο κόσμο* (μετάφραση Γιώργος Καζαντζίδης). Αθήνα: Polaris 2018, σ. 344, 17,70 €.

Κρίνει η Ελένη Πότσα (Υπ. Δρ Φιλοσοφίας ΑΠΘ)

epotsa@edlit.auth.gr

Η ανασυγκρότηση και εξήγηση του φαινομένου της αθεΐας στην αρχαιότητα έχει απασχολήσει και συνεχίζει να απασχολεί με πολλούς τρόπους την έρευνα.¹ Ο Τιμ Γουίτμαρς στη μόλις μεταφρασμένη *Θεομαχία*² φιλοδοξεί μέσα από «ένα είδος αρχαιολογίας» (σ. 22) να προβάλει την πορεία της από την αρχαϊκή Ελλάδα μέχρι την εκχριστιανισμένη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Ως προς τη δομή, το βιβλίο ξεκινά με μια «Εισαγωγή» (όπως εσφαλμένα μεταφράζεται το «Preface»), ενώ ακολουθεί ένα εισαγωγικό κείμενο με τον τίτλο «Ένας Διάλογος». Ακολουθώντας γραμμική εξέλιξη, η ανάλυση διακρίνεται σε τέσσερα μέρη-χρονικές περιόδους (αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική, ρωμαϊκή) και δεκαέξι κεφάλαια. Τέλος, περιέχονται «Ευχαριστίες», «Σημειώσεις» και «Ευρετήριο».

Ως προς το περιεχόμενο, το βιβλίο εκκινεί με έναν φανταστικό «Διάλογο» (σ. 13-23), έκθεση αντίθετων επιχειρηματολογιών, ανάμεσα σε έναν θρησκευόμενο και έναν άθεο στην αρχαία Αθήνα. Ο Γουίτμαρς παρουσιάζει, έτσι, βασικές πτυχές της προβληματικής, τις οποίες στη συνέχεια σχολιάζει, ίσως κάπως ακροθιγώς. Πρωταρχικός σκοπός του είναι να καταστεί εκ προοιμίου σαφές ότι η αθεΐα, όπως η θρησκευτικότητα, είναι πανάρχαια και δεν αποτελεί απόκλιση ή νεωτερισμό. Σύμφωνα με τον Γουίτμαρς, η αθεΐα υπήρχε αλλά η ύπαρξή της δεν αποδεικνύεται, εφόσον πρόκειται για ατομική πεποίθηση. Με τον

---

¹ Κυριότερα: M. Winiarczyk, «Methodisches zum antiken Atheismus», *Rheinisches Museum für Philologie*, N.F. 133 (1990), σ. 1-15 και «Wer galt im Altertum als Atheist?», *Philologus* 128 (1984), σ. 157-183· Ζ. Μινουά, *Η ιστορία της αθεΐας: Η αθεΐα στον Δυτικό κόσμο* (μτφρ. Β. Σερέτη· Αθήνα: Νάρκισσος 2007)· Jan N. Bremmer, «Atheism in Antiquity», στο: M. Martin (επιμ.), *The Cambridge Companion to Atheism* (New York: Cambridge University Press 2007), σ. 11-26· D. Obbink, «Η αθεΐα του Επίκουρου», στο: Γ. Ζωγραφίδης (επιμ.), *Επικούρεια ηθική φιλοσοφία* (μτφρ. Φ. Κτενίδης· Θεσσαλονίκη: Θύραθεν 2012), σ. 215-265· D. Sedley, «From the Pre-Socratics to the Hellenistic Age», στο: S. Bullivant & M. Ruse (επιμ.), *The Oxford Handbook of Atheism* (New York: Oxford University Press 2013), σ. 139-151.

² Tim Whitmarsh, *Battling the Gods: Atheism in the Ancient World* (London: Faber and Faber / New York: Knopf Vintage 2015, σ. 304).

τρόπο αυτόν, διαχωρίζεται ηθελημένα από την έως τώρα έρευνα που επιμένει σε μια κοινωνική-συλλογική όψη της θρησκείας (σ. 19-22), η οποία βασίζεται στην τελετουργία και την ορθοπραξία. Ωστόσο, ο συγγραφέας δεν ορίζει το πώς εννοεί τη θρησκεία ή την αθεΐα, ενώ φαίνεται να συνδέει με την αρχαία θρησκευτικότητα την «πίστη», έννοια που ωστόσο αναπτύσσεται στο πλαίσιο μονοθεϊστικών θρησκειών.³

Το πρώτο μέρος, «Αρχαϊκή Ελλάδα», με το πρώτο κεφάλαιο, «Η πολυθεϊστική Ελλάδα» (σ. 27-40), εκκινώντας από έναν γεωμορφολογικό προσδιορισμό, θέτει ως βάση της πολιτισμικής ανάπτυξης το θαλάσσιο εμπόριο, την επικοινωνία με γείτονες λαούς, τη γραφή και τη συγκρότηση διαφορετικών πόλεων-κρατών. Ως προς τη θρησκεία, αντίθετα με την υπερβατική-μονοθεϊστική, η πολυθεϊστική και πλουραλιστική ελληνική ως μέρος της τοπικής ταυτότητας αφορά τοπικά έθιμα και λατρείες, διαθέτει, ωστόσο, κοινές αναφορές, όπως το δωδεκάθεο. Η θέσπιση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας αργότερα στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αντανάκλα την ανάγκη πολιτικής ομοιομορφίας και οριοθέτησης. Τότε ως «αθεΐα» ορίζεται το αντίθετο, κάτι που απειλεί. Ο Γουίτμαρς αναγνωρίζει ότι υπήρχε μια διάκριση ιερού-κοσμικού και αμφισβητεί την άποψη ότι η θρησκεία ήταν «ενσωματωμένη».⁴ Εξηγεί ότι, εφόσον δεν υπήρχε ιερατείο και επιβεβλημένες πεποιθήσεις, αναπτύσσονταν και αντιθέσεις: έτσι, η αθεΐα ήταν και θεωρούνταν μέρος του ίδιου πολιτισμού. Δεν εξηγεί, ωστόσο, ποια είναι η φύση και θέση των πεποιθήσεων, ενώ θεωρεί δεδομένη τη νεωτερική διάκριση ιερού-κοσμικού και την χρησιμοποιεί για να αποδείξει την παραπάνω θέση.

Στο κεφάλαιο «Ιερά κείμενα», όπως μεταφράζεται το «Good Books», εξετάζεται η σημασία των ιερών κειμένων στις θρησκείες, με έμφαση τον ιουδαιοχριστιανισμό (σ. 41-53). Η απουσία τέτοιων κειμένων από την ελληνική αρχαιότητα αναπληρώνεται μέσω των επών, έργων κυρίως κοσμικών και όχι θεολογικών, παρά την έντονη παρουσία θεών. Οι μύθοι αμφισβητούνται ή εκλαμβάνονται αλληγορικά: ως στοιχεία της συλλογικής ταυτότητας, όμως, δεν μπορούν να απορριφθούν. Ο τρόπος αμφισβήτησης (κεφ. «Πολεμώντας τους θεούς», σ. 54-66) συμβάλλει στην ανάπτυξη του *σκεπτικισμού* και την προώθηση των φυσικών εξηγήσεων του κόσμου. Μυθολογικά-λογοτεχνικά παραδείγματα υποδεικνύουν την πρόθεση του ανθρώπου να συγκρουστεί με τους θεούς. Σύμφωνα με τον Γουίτμαρς, αυτή η *θεομαχία* (σ. 59) αποδεικνύει ότι η αθεΐα υφίσταται: ωστόσο την ταυτίζει ουσιαστικά με τη λογοτεχνική αμφισβήτηση και τον σκεπτικισμό.

³ Για την τελετουργία, συγκεντρωτικά: Η. S. Versnel, «Did the Greeks Believe in their Gods?», στο: *Coping With the Gods: Wayward Readings in Greek Theology* (Leiden-Boston: Brill 2011), σ. 539-559. Ως προς την «πίστη», ο αθεϊσμός της αρχαιότητας χαρακτηρίζεται *αρνητικός*, επειδή «άθεος» θεωρείται όποιος δεν πιστεύει στους θεούς, χωρίς να αρνείται την ύπαρξή τους. Μ. Martin, «General Introduction», στο: Μ. Martin (επιμ.), *The Cambridge Companion to Atheism*, σ. 1-2.

⁴ Βλ. J. Bremmer, *Greek Religion* (Oxford: Oxford University Press 1994), σ. 3: «embedded religion». Ο Μπρέμερ σχολιάζει την προβληματική εννοιολόγηση του Γουίτμαρς στην κριτική του για το βιβλίο, «Tim Whitmarsh, *Battling the Gods*», *Classical Philology* 113 (2018), σ. 374.

Η φιλοσοφία, παράλληλα, προτάσσει ολοένα και περισσότερο τη λογική και τη «φυσιοκρατία» (κεφ. «Ο υλικός κόσμος», σ. 67-84) έναντι του μύθου και των θεών, χωρίς, ωστόσο, να τους αποσιωπά (σ. 68-69). Εφόσον δεν υπάρχει θεσμοθετημένο ιερατείο ή ιερό βιβλίο, υφίσταται κάποιο είδος «ελευθερίας», αποτέλεσμα μάλλον και της γενικότερης πολιτισμικής ανάπτυξης, που επιτρέπει την αμφισβήτηση (σ. 70-72). Όντως, η αρχή του κόσμου κατά τους προσωκρατικούς φιλόσοφους είναι υλική, το λεξιλόγιο όμως που χρησιμοποιείται είναι θρησκευτικό. Ο Γουίτμαρς θεωρεί αυτόν τον υλισμό και, αργότερα, τον ατομισμό μια πρώιμη μορφή αθεϊστικής κοσμοαντίληψης, που δεν έχει οριοθετηθεί λόγω έλλειψης αντίστοιχων εννοιών στην αρχαιότητα: η θρησκεία μπορεί να εμπεριέχει διαφορετικές ιδέες (σ. 75) –αν και έχει επισημανθεί από την έρευνα ότι ο αρχαίος υλισμός και ατομισμός δεν ταυτίζονται με την αθεΐα.⁵

Το δεύτερο μέρος, «Η Αθήνα της κλασικής εποχής», ξεκινά με μια σύντομη περιγραφή της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Στο κεφάλαιο «Αίτιο και αποτέλεσμα» (σ. 91-103), βάση της επιχειρηματολογίας αποτελούν οι προηγούμενες διαπιστώσεις: η φιλοσοφία ορίζει έναν δικό της «θεό» και σταδιακά επηρεάζει τις παραδοσιακές αντιλήψεις (σ. 91-92). Τα άτομα πλέον αναλαμβάνουν ηθική ευθύνη (αίτιο) στην έκβαση των πραγμάτων (αποτέλεσμα), όπως μαρτυρούν και το δικαστικό σύστημα, η ιπποκράτεια ιατρική και η ιστοριογραφία (σ. 93-103). Ο Γουίτμαρς θεωρεί μάλιστα την *Ιστορία* του Θουκυδίδη την «πρωιμότερη αθεϊστική αφήγηση της ανθρώπινης ιστορίας» (σ. 103). Ωστόσο, η συνειδητοποίηση της ευθύνης, που διαπιστώνει ο Γουίτμαρς, ακόμη κι αν επρόκειτο για το σύνολο της «λαϊκής» κοινωνίας, δεν συνεπάγεται αυτόματα κάποιο είδος αθεΐας.

«Σχετικά με τους θεούς δεν μπορώ να γνωρίζω»: η αρχή της πραγματείας *Περί θεών* του Πρωταγόρα τιτλοφορεί το επόμενο κεφάλαιο (σ. 104-114), στο οποίο παρουσιάζονται οι θέσεις των Σοφιστών για το θείο. Ο Γουίτμαρς, αντίθετα προς τη βασική γραμμή της έρευνας, αποδίδει στον Πρωταγόρα μια περισσότερο αθεϊστική παρά αγνωστικιστική στάση, αποκαθιστώντας το επιχειρήμα του μέσα από τον *σχετικισμό*: όπως τα υπόλοιπα πράγματα, έτσι και η φύση των θεών είναι «άδηλη» και εξαρτάται από την οπτική του ατόμου κατά περιπτώσεις (σ. 106-108). Παρομοίως, ο σοφιστής Πρόδικος, με φήμη άθεου, εξηγεί τη θρησκεία ως ανθρώπινη επινόηση και ο Γουίτμαρς θεωρεί ότι αρνείται όχι μόνο τους θεούς της «λαϊκής πίστης» αλλά την ύπαρξή τους εν γένει (σ. 108-111). Ο Κριτίας, πιθανότατα, στον *Σίσυφο* συσχετίζει τη θρησκεία με τον κοινωνικό έλεγχο και την επιβολή της τάξης (σ. 112-114). Παρακάτω, ο Γουίτμαρς ταυτίζει τον αρχαίο αγνωστικισμό με την αθεΐα (σ. 245) παρά τη σαφή τους διάκριση.⁶

Στο έβδομο κεφάλαιο, «Παριστάνοντας τους θεούς» (σ. 115-133), εξετάζεται η λαϊκή, παραδοσιακή, θρησκευτικότητα, με επίκεντρο τις γιορτές και το θέατρο. Ο Γουίτμαρς δεν συμφωνεί απόλυτα με τη σύνδεση θεάτρου και τελετουργίας (σ. 117-118), ωστόσο

⁵ Βλ., ενδεικτικά, Winiarczyk, «Methodisches zum antiken Atheismus», σ. 8.

⁶ Ο αγνωστικισμός αναιρεί την αθεΐα. Βλ. M. Martin, ό.π., σ. 2-3 και A. Kenny, «Agnosticism and Atheism», στο: J. Cornwell & M. McGhee (επιμ.), *Philosophers and God: At the frontiers of faith and reason* (New York: Continuum 2009), σ. 117-124.

θεωρεί δεδομένη μια φιλοσοφική-αθεϊστική τάση στο θέατρο που συνδιαλέγεται με την παράδοση (σ. 119).

Η σημασία του νομοθετικού συστήματος για την αθεΐα διερευνάται σε ξεχωριστό κεφάλαιο («Η αθεΐα στο δικαστήριο», σ. 134-144). Ο Γουίτμαρς εκκινεί από τον πάπυρο του Δερβενίου, που διακρίνει θρησκευτικά-κοινωνικά τους πιστούς («ενδοομάδα») από τους άπιστους («εξωομάδα»). Ανάγει, έτσι, το ζήτημα στην κοινωνιολογία, ενώ αναφέρεται πάλι στην έννοια της «πίστης» (σ. 134-135). Οι λέξεις ἄ-θεος και ἄ-σεβής δηλώνουν μια ἄρνηση/στέρξη (σ. 135-136) και, ιδιαίτερα, η ἄσέβεια, αποτελεί αιτία δίωξης (εἰσαγγελία), ιδίως με το ψήφισμα του Διοπίθου, ὅσων δεν αναγνωρίζουν τους θεούς ἢ διδάσκουν περὶ των ουρανῶν. Για τις δίκες υπάρχουν σήμερα ελλιπή στοιχεία, ωστόσο οι αφορμές συνδέονται μάλλον με ιστορικές συγκυρίες και πολιτικά συμφέροντα (σ. 137-139). Επιπλέον, ο Γουίτμαρς παρουσιάζει μια δομική-κοινωνιολογική διάσταση της έννοιας ἄθεος: ὅπως και στη σύγχρονη κοινωνία, ὅροι με αρχικά αρνητική συνδήλωση αποκτούν σταδιακά θετικά γνωρίσματα, ἔτσι και ο ἄθεος, μετὰ τον Διαγόρα, μπορεί να δηλώνει σκόπιμα μια συγκεκριμένη “αντικουλτούρα”, ὅπως στην περίπτωση του Θεόδωρου του Κυρηναίου (σ. 143-144). Για τη διασάφηση της ἀποψῆς του και θεωρώντας ἴσως ὅτι ἔτσι γίνεται πιο οικεία στο αναγνωστικό κοινό, ο συγγραφέας επιχειρεῖ μια ἀναλογία με τη σύγχρονη κατασκευή ὀρων ὅπως «queer» ἢ «nigger»: ὡστόσο τα παραδείγματα φαίνονται ἀναχρονιστικά και οὔτε κατ’ ἀναλογία δὲν μποροῦν να εφαρμοστοῦν στην ἀρχαία πόλη-κράτος.

Με το προηγούμενο κεφάλαιο συνδέεται ἡ δίκη του Σωκράτη (κεφ. «Ο Πλάτωνας και οἱ ἄθεοι», σ. 145-159). Το δαιμόνιον που επικαλεῖται ο Σωκράτης θεωρεῖται ἀπειλητικό για τὴ συγκρότηση τῆς πόλης, ἐφόσον, ὡς ἓνα εἶδος προσωπικῆς θεότητας, ἐναλλακτικῆς πρὸς τοὺς θεοὺς, θὰ μπορούσε να διασπάσει τὴν κοινωνία (σ. 147, 151, 154). Για τὴ δίκη, οἱ γνωστότερες περιγραφές του Πλάτωνα και του Ξενοφῶντα, ἀν καὶ δὲν συμφωνοῦν μετὰξὺ τους, ὑπερασπίζονται τὸν Σωκράτη. Ο Πλάτωνας τὸν παρουσιάζει στὴν πλειονότητα των διαλόγων ὡς εὐσεβῆ και ἠθικό, ἐνῶ ταυτόχρονα επιχειρεῖ να νοηματοδοτήσει τὴν «εὐσέβεια», τὴν «οσιότητα», τὴ γνώση των θεῶν, τὴν «αθεΐα». Το 10^ο βιβλίο των *Νόμων* ἀσχολεῖται με τὴ νομοθετικὴ ἀναθεώρηση θεολογικῶν ζητημάτων καθορίζοντας τρία εἶδη αθεΐας, με σκοπὸ να θωρακιστεῖ ἡ παράδοση και ἡ πολιτεία ἀλλὰ και να καταδειχθεῖ ἡ ἀδικία που υπέστη ο Σωκράτης (σ. 152-158). Παρὰ τὸν τίτλο του, στὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν ἀναλύεται ἐκτενῶς ἡ πλατωνικὴ θέση και δὲν λαμβάνεται ὑπόψη σχετικὴ και καίρια μελέτη του Σέντλεϋ.⁷

Αφοῦ πρῶτα ἀναφερθεῖ στὸ ιστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ο Γουίτμαρς παρουσιάζει τὴ θεοποίηση προσώπων (κεφ. «Θεοὶ και Βασιλεῖς», σ. 168-180), ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο. Σε χαρισματικῆς-ηγετικῆς προσωπικότητες, που συνδυάζουν

⁷ D. Sedley, «The Atheist Underground», στο: V. Harte & M. Lane (ἐπιμ.), *Politeia in Greek and Roman Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press 2013), σ. 329-348. Το ἴδιο ἐπισημαίνει και ο Μπρέμερ στὴ βιβλιοκριτικὴ του, ὁ.π., σ. 376.

δύναμη με ηρωισμό, αποδίδονται ισόθεοι τιμαί και λατρεία (ονομάζονται «σωτήρες»). Η σημασία αυτών των πρακτικών είναι πολιτική, χωρίς μεταφυσικές προεκτάσεις ή αμφισβήτηση της θνητότητας της φύσης τους. Η θεοποίηση, όμως, θνητών προσώπων αντιτίθεται στην τρέχουσα αντίληψη ότι οι θεοί είναι υπερφυσικά όντα. Ο Ευήμερος στην *Ιερή αναγραφή* αίρει το υπερφυσικό, αφηγούμενος ότι αυτοί που θεωρούνται θεοί υπήρξαν κάποτε θνητοί. Αντίστοιχη απομυθοποίηση επιχειρεί και ο Περσαίος (σ. 177-180).

Το κεφάλαιο για τη «Φιλοσοφική αθεΐα» (σ. 181-200) επικεντρώνεται στην ελληνιστική θεολογία. Περισσότερο καταλυτικός για τον μετέπειτα μονοθεϊσμό, ο στωικισμός ταυτίζει το θείο με τη φύση και την «υπακοή» του ατόμου σ' αυτήν και συνεκδοχικά στην πόλη. Παράλληλα, συμμορφώνεται με τη θρησκεία της πόλης και αξιοποιεί τα ονόματα των θεών (σ. 183, 185). Οι Κυνικοί παρουσιάζονται αντιδογματικοί και έντονα επικριτικοί (σ. 185-187). Οι Σκεπτικοί αμφισβητούν περισσότερο συστηματικά τη θρησκεία και, σύμφωνα με τον Γουίτμαρς, συμβάλλουν καταλυτικά στη «φιλοσοφική αθεΐα» (σ. 192-194). Ο Καρνεάδης, αρχικά, ισχυρίζεται ότι οι θεοί έχουν αισθήσεις, άρα πόνο και φθορά, δεν μπορούν να είναι καλοί και λογικοί ταυτόχρονα και, τελικά, «δεν υπάρχουν καν», αν εφαρμοστεί το «επιχείρημα του σωρείτη»: ποιος και τι ανήκει στο θεϊκό; (σ. 189-191). Ο διάδοχός του, Κλειτόμαχος, εμβάθυνε στον ορισμό, την ιστορική εξέλιξη και την αναγνώριση της αθεΐας ως «στάσης» (σ. 192). Αντίστοιχα, αιώνες αργότερα ο Σέξτος Εμπειρικός, που φαίνεται να αρνείται την ύπαρξη των θεών, παραθέτει ως ισοδύναμα τα αντίθετα επιχειρήματα και συγκροτεί έναν κατάλογο αθέων (σ. 193-200).

Στην επικούρεια σχολή αφιερώνεται ένα ολόκληρο κεφάλαιο («Επίκουρος θεομάχος», σ. 201-215), κάτι που είναι εύλογο καθώς η επικούρεια φιλοσοφία σχετίστηκε περισσότερο από κάθε άλλη με την αθεΐα. Ο Επίκουρος χαρακτηρίζεται από τον Γουίτμαρς «θεομάχος» (σ. 208), αν και δεν αρνείται την ύπαρξη θεών αλλά αντιτίθεται στη λαθεμένη γνώμη και τον φόβο των ανθρώπων για τους θεούς. Παρά τις αντιφάσεις στην επικούρεια θεολογία, ιδίως αναφορικά με τη φύση και την πρόσληψη των θεών καθώς και με την ευσέβεια, ο Γουίτμαρς θεωρεί ότι ο Κήπος ακολουθεί ένα είδος θρησκείας αλλά υπερβάλλει καταλήγοντας ότι στον επικουρισμό μπορεί κάποιος να κατακτήσει ακόμη και θεϊκή υπόσταση, ορμώμενος από τη θεϊκή εικόνα που ο Λουκρήτιος φιλοτεχνεί για τον Επίκουρο (σ. 207, 212-213).

Στο τέταρτο μέρος ο συγγραφέας μεταβαίνει στη Ρώμη, σε μια «νέα τάξη πραγμάτων». Συνδυάζοντας στωικισμό, πλατωνισμό και πολιτικό βολонταρισμό, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα θείας βούλησης και υπόκειται στη θεία πρόνοια (κεφ. «Με τους θεούς στο πλευρό μας», σ. 224-237). Η στωική συμμόρφωση στη φύση συνεπάγεται τη συμμόρφωση στην αυτοκρατορία και, κατά συνέπεια, η βούληση και το πεπρωμένο του ατόμου υποτάσσονται σε αυτά της αυτοκρατορίας (σ. 224-227, 237). Η λατρεία και η θεοποίηση των αυτοκρατόρων είναι δεδομένη και επιβεβλημένη (σ. 227-228). Στο πλαίσιο αυτό η αθεΐα αποτελεί ένα είδος αντίστασης στην καθεστηκυία ιδεολογία (σ. 228), την ίδια στιγμή που ιστορικοί και φιλόσοφοι, όπως ο Πλούταρχος,

επιχειρούν να εξοβελίσουν το θεϊκό στοιχείο (Τύχη/θεία πρόνοια) από τις αφηγήσεις για τη δημιουργία της Ρώμης.

Στο κεφάλαιο που επιγράφεται «Εικονικά δίκτυα» (σ. 238-249) ο Γουίτμαρς επιχειρεί να ανιχνεύσει συνδέσμους αθεΐας (σ. 239). Ονομάζονται «εικονικά», εφόσον δεν αντιστοιχούν σε κάποια πραγματική σχολή, και αναπτύσσονται μέσα από τις δοξογραφίες, τις αρχαίες καταγραφές φιλοσοφικών απόψεων (σ. 240-242, 247). Στην «αθειϊστική δοξογραφία» εντάσσονται τμήμα της πραγματείας *Περί ευσεβείας* του Φιλόδημου και μέρος της επιγραφής του Διογένη από τα Οινόανδα: Οι Επικούρειοι αναπτύσσουν μια αρνητική αθειϊστική δοξογραφία, πιθανότατα αμυνόμενοι σε κατηγορίες (σ. 243-245). Δοξογραφικά στοιχεία περιλαμβάνονται και στους *Νόμους*, όπου ο Πλάτων αναφέρεται μάλλον υποτιμητικά σε έναν ανώνυμο κύκλο «έξυπνων μοντέρνων τύπων» (σ. 242). Αντίθετα, θετική αθειϊστική δοξογραφία αποτελεί η λίστα του Κλειτόμαχου, του Σέξτου, η καταγραφή του Αέτιου και η διαφωνία των εκπροσώπων των τριών μεγάλων ελληνιστικών σχολών στο *Περί της φύσεως των θεών* του Κικέρωνα. Παρά την ενδιαφέρουσα προσέγγιση του Γουίτμαρς είναι προφανές ότι η ύπαρξη τέτοιων «δικτύων» παραμένει «εικονική».

Με βάση αυτά τα «δίκτυα», πάντως, ο Γουίτμαρς πιστεύει πως η αθεΐα σαφώς αποτελεί φιλοσοφική ιδέα μέχρι τον 2ο αι. μ.Χ. (σ. 248). Στη διάδοσή της (κεφ. «Φαντάσου», σ. 250-268) συμβάλλει ο πλουραλισμός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όπως φαίνεται από το λογοτεχνικό έργο του Λούκιου Απουλήιου *Ο χρυσός γάιδaros* (ή *Μεταμορφώσεις*), τη *Φυσική ιστορία* του Πλίνιου του Νεότερου, τη σάτιρα του Δημόνακα του Κύπριου, το *Περί δεισιδαιμονίας* του Πλουτάρχου (σ. 252-266). Ωστόσο, παρότι προσφέρεται ένα είδος πανοράματος απόψεων, τα συγκεκριμένα παραδείγματα από τη λογοτεχνία, την ιστορία και τη φιλοσοφία δεν αποδεικνύουν την «εδραίωση» και «διάδοση» της αθεΐας, όπως το θέτει ο Γουίτμαρς, ή ότι αυτή αποτελούσε εναλλακτική στάση και δεν είχε «αρνητικό» περιεχόμενο (σ. 252, 255, 267). Επιπλέον, αν και τονίζεται ο ρωμαϊκός πλουραλισμός, ο Γουίτμαρς θεωρεί ότι η αθεΐα συνεχίζει ως μέρος κάποιας «αντικουλτούρας» (σ. 256).

Τέλος στην αθεΐα, όπως και στην αρχαία θρησκεία, δίνει η άνοδος του Χριστιανισμού (σ. 281), όπως παρουσιάζεται στο, εν είδει επιλόγου κεφάλαιο, «Χριστιανοί, αιρετικοί και άθεοι» (σ. 269-282). Πολιτικοί λόγοι υποδεικνύουν τη μεταφορά της ρωμαϊκής πρωτεύουσας στην Κωνσταντινούπολη και την υιοθέτηση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας, με τις όποιες αντιθέσεις να τιμωρούνται ως αιρέσεις. Σταδιακά, κυρίως από τον Θεοδόσιο, η θεϊκή εξουσία ευθυγραμμίζεται με την αυτοκρατορική (σ. 271-276). Είναι ενδεικτικό ότι στον 4ο αιώνα πλέον «άθεος» εννοείται όποιος δεν πιστεύει συγκεκριμένα στον χριστιανικό θεό (σ. 278-279).

Ως προς την ελληνική μετάφραση, ο Γ. Καζαντζίδης ακολουθεί όσο το δυνατόν πιστότερα το πρωτότυπο και οι διαφοροποιήσεις είναι περιορισμένες. Στις αστοχίες περιλαμβάνεται

η χρήση του επιθέτου «ακαδημαϊκός» αντί «ακαδημεικός» (σ. 193, 246) και η μετάφραση των τίτλων των δύο κεφαλαίων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Επίσης, θα ήταν προτιμότερη η χρήση του όρου «φιλοσοφικός αθεϊσμός» («philosophical atheism») αντί «φιλοσοφική αθεΐα» (κεφ. 11 και σ. 64, 192, 231, 247, 278, 281), προκειμένου να διακρίνεται ο συγκροτημένος φιλοσοφικός λόγος από την αθεΐα ως στάση ζωής ή πεποίθηση.

Συμπερασματικά: ο Γουίτμαρς παρουσιάζει τη διαφορετικότητα και την αντίθεση (*θεομαχία*) στην αρχαία θρησκεία. Στις βασικές αδυναμίες του βιβλίου συγκαταλέγεται η χρήση κυρίως λογοτεχνικών κειμένων ως αξιόπιστων πηγών για την ιστορία και τις περί θεών αντιλήψεις, ενώ ο Γουίτμαρς προβαίνει σε, αναπόφευκτες ίσως, εικασίες σε ορισμένα σημεία, ιδίως αναφορικά με μη σωζόμενα έργα. Επιπλέον, χωρίς να έχει αποσαφηνίσει το εννοιολογικό πλαίσιο, και ενώ αναφέρεται σε φιλοσοφικές θέσεις για την αθεΐα και την ασέβεια στην αρχαιότητα ή σε καιρίες σύγχρονες μελέτες, αυτό που ο ίδιος ονομάζει «αθεΐα» περιλαμβάνει τον υλισμό και τον ατομισμό, τον σκεπτικισμό και τον αγνωστικισμό. Έτσι, ανάγεται μάλλον σε ένα νεότερο πλαίσιο αναφοράς, όπου ο αθεϊσμός αντιτίθεται στη θεσμοθετημένη, πολιτική, θρησκεία. Ωστόσο, ο ελκυστικός τρόπος γραφής, που αποδίδεται επιτυχώς και μεταφραστικά, και η συνεπής ιστορική πλαισίωση καθιστούν το βιβλίο προσιτό σε ευρύτερο κοινό, ως μια χρήσιμη συγκέντρωση και παρουσίαση αντιθεϊστικών –όπως θα χαρακτηρίζονταν σήμερα– αντιλήψεων της αρχαιότητας.⁸

Δημοσιεύθηκε: 31.12.2018

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Πότσα, Ελένη: (Βιβλιοκρισία του:) Τιμ Γουίτμαρς: *Θεομαχία. Η αθεΐα στον αρχαίο κόσμο* (μτφρ. Γ. Καζαντζίδης· Αθήνα: Polaris 2018). *Κριτικά* 2018-10, <<http://www.philosophica.gr/critica/2018-10.html>>.

---

⁸ Ευχαριστώ θερμά τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού *Κριτικά* για τα εύστοχα σχόλιά τους.